

آموزه‌های اخلاق زیست‌محیطی در کتاب انسان و محیط زیست

بنابراین شک نیست که انسان معاصر نیازمند بازنگری در شیوه برخورد خویش با محیط‌زیست است و برای این کار گام اول، همانا تغییری است که باید در درک امر از محیط‌طبیعی و نقش و مسئولیت وی نسبت به آن به‌وجود آید. گام دوم این عرصه، زمانی برداشته می‌شود که ارزش‌های اخلاقی مربوط به محیط‌زیست، فراگیر و جهانی شود و از سوی همه جوامع و مکاتب مورد پذیرش قرار گیرد. برای این کار، یکی از راهکارهای عملی، بهره‌گیری از آموزش‌های زیست‌محیطی است. در ایران براساس اصول ۵۰ و ۴۵ قانون اساسی جمهوری اسلامی، نه‌تنها حفاظت از محیط‌زیست وظیفه عمومی است، بلکه حفظ محیط‌زیست بر توسعه اقتصادی تقدم دارد (سازمان حفاظت از محیط‌زیست، ۱۳۸۳).

مفهوم و ابعاد آموزش محیط‌زیست

آموزش محیط‌زیست از دو واژه «آموزش» و «محیط‌زیست» تشکیل شده است. «محیط‌زیست» شامل تمامی شرایط و عواملی است که بر زندگی و رشد موجودات زنده تأثیر می‌گذارد و «آموزش» شکل‌دهی مطلوب به نگرش‌ها، معیارها، مهارت‌ها و درک علایق نسبت به محیط‌زیست، و مطابق تعریف یونسکو، ایجاد مهارت و نگرش لازم برای درک و قدردانی از روابط درونی بشر، فرهنگ و بیوفیزیک اطراف او می‌باشد. (رشیدی و رشیدی، ۱۳۹۰) هدف از آموزش تربیت افرادی مسئول

داشتن محیطی سالم برای زندگی یکی از نعمت‌های الهی و مطمح نظر همه مردم است. در گذشته‌ای نه چندان دور، به سبب آنکه مسئله آلودگی هوا به‌صورت جدی مطرح نبود و آدمیان از نعمت داشتن محیطی پاک به‌وفور برخوردار بودند و طبیعت مورد تهاجم بی‌رحمانه داعیه‌داران رشد و ترقی واقع نشده بود، خطر آلودگی محیط‌زیست توجه زیادی را به خود جلب نمی‌کرد. اما عصر کنونی را دوران بحران زیست‌محیطی نهاده‌اند، زیرا گستره دست‌اندازی انسان بر عرصه‌های محیط‌زیست، در نتیجه رشد روزافزون جمعیت و نیاز به توسعه در کلیه سطوح اقتصادی و اجتماعی، روزبه‌روز ابعاد وسیع‌تری به خود گرفته، بهره‌برداری غیراصولی و بی‌رویه از منابع طبیعی، تداوم حیات این منابع را مورد تهدید قرار داده و خسارات جبران‌ناپذیری بر بیکره محیط‌زیست وارد نموده است (چاتی‌بخش، ۱۳۸۳).

پیگیری برنامه آموزش زیست‌محیطی تلاش همه‌جانبه‌ای را در سطح ملی برای آگاه‌سازی مردم نسبت به تهدیدات و خسارات وارده بر محیط‌زیست می‌طلبد

شکل رسمی درنیايد، یعنی در جریان آموزش کلاسیک قرار نگیرد و ارزشیابی نشود فراموش شده یا جدی گرفته نمی‌شود (شایان، ۱۳۸۳).

با توجه به اینکه مدارس اولین بسترهای آموزش منظم و هدفمند در سطح جامعه‌اند و از طرفی دانش‌آموزان در سنین دبستان و سال‌های اول دبیرستان به حدی رسیده‌اند که خود را در برابر جامعه مسئول بدانند، بنابراین مدرسه بهترین مکان برای آموزش مفاهیم محیط‌زیست و ترویج و گسترش فرهنگ و اخلاق زیست‌محیطی است. چرا که دانش‌آموزان به عنوان فرزندان خانواده در جامعه فرزندسالار امروز می‌توانند نقشی اساسی در انتقال مفاهیم، راهکارهای مؤثر برای حفاظت از محیط‌زیست و ترویج فرهنگ محیط‌زیست داشته باشند.

وارد کردن مفاهیم مرتبط با محیط‌زیست در متون درسی دوره‌های مختلف تحصیلی خصوصاً دوره متوسطه باعث می‌شود که دانش‌آموزان محیط‌زیست را نه تنها به عنوان یک درس بلکه به عنوان یک وظیفه و مسئولیت انسانی تلقی کنند. اهمیت توجه به آموزش‌های محیط‌زیستی در دوره متوسطه از آن جهت است که این دوره، دوره‌ای مهم، حساس و مؤثر در زندگی فردی و اجتماعی است. دوره‌ای است که به سبب وضع زیستی، اجتماعی و روانی دانش‌آموزان با سایر دوره‌های تحصیلی مشترکات و تمایزاتی دارد. زیرا دوران نوجوانی را دربرمی‌گیرد و در انتهای طیف به جوانی می‌رسد. در دوره متوسطه، قسمت اعظم استعدادهاى خاص نوجوان و جوان بروز می‌کند. قدرت یادگیری فرد به حد اعلای خود می‌رسد، کنجکاوی او جهت معینی می‌یابد و مسایل جدید زندگی نظیر انتخاب رشته، انتخاب حرفه و شغل، اداره خانواده و گرایش مردم به مرام و مسلک، ذهن او را به خود مشغول می‌دارد و او را به مرحله ادراک ارزش‌های اجتماعی، اقتصادی، و معنوی می‌رساند. دوره متوسطه دوره‌ای است که آموزش عمومی را به آموزش عالی پیوند می‌زند و گروه کثیری را برای ورود به جامعه و بازار کار آماده می‌کند؛ از این‌رو هر نوع نارسایی و خلل در این دوره مستقیماً بر

و فعال و مجهز به دانش و اراده برای ایجاد تغییرات آموزشی، اجتماعی و محیط‌زیست (داسکولیا و آجلیدو، ۲۰۰۰) و تشخیص و حل مسئله نسبت به مسایل گوناگون و سنجش تأثیرات آن بر محیط‌زیست (میردامادی و همکاران، ۱۳۸۷) است. آموزش همچنین شامل طیف گسترده‌ای از مفاهیم زیست‌محیطی، منش‌شناختی و عاطفی و مجموعه‌ای از مهارت‌ها و توانایی برای اعمال آن و اتخاذ تصمیمات در طیف وسیعی از زمینه‌های زیست‌محیطی می‌باشد.

سطوح آموزش زیست‌محیطی، براساس منشور آموزش زیست‌محیطی تفلیس (۱۹۷۷) عبارتند از:

- ۱ دانش و آگاهی زیست‌محیطی: آگاهی نسبت به کل محیط‌زیست و مسائل آن، توسعه توانایی برای درک و تشخیص و استفاده از این توانایی در زمینه‌های مختلف
- ۲ مهارت مورد نیاز برای تشخیص و بررسی
- ۳ مشارکت برای حل مسایل و مباحث زیست‌محیطی
- ۴ مشارکت: کمک به دانش‌آموزان برای کسب تجربه در استفاده از دانش و مهارت‌های کسب شده برای انجام عمل مثبت و اندیشمندانه در جهت مسایل زیست‌محیطی
- ۵ کسب مجموعه‌ای از ارزش‌ها و احساسات در ارتباط با محیط‌زیست و انگیزه برای مشارکت در حفظ و بهبود آن (رامسی، ۱۹۹۲) در بخش ارزش‌ها و احساسات، در ارتباط با محیط‌زیست، با توجه به اصل درونی‌سازی سازمان یافته است و از مراحل دریافت‌کردن، واکنش، ارزش‌گذاری، سازمان‌بندی و تبلور تشکیل می‌گردد (سیف، ۱۳۷۹) هدف آن ارزش‌قائل شدن برای محیط‌زیست و احترام به آن است (هانگرفورد^۲ و بک، ۱۹۸۰)

اشاعه آموزش‌های زیست‌محیطی از طریق کتاب‌های درسی

پیگیری برنامه آموزش زیست‌محیطی تلاش همه‌جانبه‌ای را در سطح ملی برای آگاه‌سازی مردم نسبت به تهدیدات و خسارات وارده بر محیط‌زیست می‌طلبد. و این کار از طریق ارایه اطلاعات و آموزش‌های مناسب برای تمام سنین و گروه‌های شغلی که در آن آگاهی زیست‌محیطی را برای همه اقشار جامعه به دنبال داشته باشد، اتفاق می‌افتد. (بادکوبی، ۱۳۸۰) در این میان آموزش و پرورش رسمی نقشی اساسی ایفا می‌نماید (بیات و همکاران، ۱۳۹۲) زیرا آموزش‌های زیست‌محیطی در صورتی که به

جهان آفرینش به عنوان مظاهر فعل و جمال خداوند، علم نسبت به پدیده‌ها، روابط، رویدادها و قوانین جهان آفرینش و چگونگی برقراری ارتباط انسان با آن‌ها و بهره‌برداری بهینه از آنان، عمل در جهت حفظ و تعالی محیط‌زیست، میراث فرهنگی و سرمایه‌های طبیعی و ارزش قائل شدن برای مخلوقات هستی و محیط‌زیست می‌پردازد. (سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، ۱۳۹۶)

آموزش اخلاق زیست‌محیطی راهی برای رفع بحران‌های عصر حاضر

یکی از مباحثی که این کتاب و در قالب شایستگی‌های پایه به آن می‌پردازد اخلاق زیست‌محیطی است. اخلاق زیست‌محیطی یکی از شاخه‌های فلسفه کاربردی است که با ارزش‌ها، باورها و گرایش‌ها سروکار دارد و به دنبال ارائه راه‌حل‌های اخلاقی برای مشکلات زیست‌محیطی از طریق پیوند دادن علوم مختلف با گرایش‌های اجتماعات انسانی است. اخلاق زیست‌محیطی با دغدغه‌های جهانی مانند رابطه انسان با محیط‌زیست، درک انسان نسبت به مسئولیت در برابر محیط‌زیست و تعهد به حفظ منابع

عملکرد و کیفیت هر دو حلقه آموزش عمومی و عالی تأثیر بسزایی خواهد داشت.

با عنایت به موارد ذکر شده و تأکید دومین هدف کلان ۲ سند تحول بنیادین آموزش و پرورش بر ارتقای آداب و مهارت‌های زندگی، بهداشتی و زیست‌محیطی (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۸۸) موضوع درسی انسان و محیط‌زیست برای دانش‌آموزان پایه یازدهم در نظر گرفته شده است.

ساختار کتاب درسی انسان و محیط‌زیست

مأموریت اصلی موضوع درسی انسان و محیط‌زیست و محتوای کتاب درسی آن آشنایی دانش‌آموزان با محیط‌زیست، نحوه حفاظت و مراقبت از آن، ترویج راه‌های پیشگیری از صدمات بیشتر به محیط‌زیست و در نهایت ایجاد دغدغه‌های محیط‌زیستی در بین دانش‌آموزان است. محتوای این کتاب از هفت درس به شرح زیر تشکیل شده است:

درس اول: آب و آلودگی‌های محیط‌زیستی

درس دوم: خاک و امنیت غذایی

درس سوم: هوا و آلودگی‌های محیط‌زیستی

درس چهارم: انرژی و آلودگی‌های محیط‌زیستی

درس پنجم: گردشگری و محیط‌زیست

درس ششم: تنوع زیستی

درس هفتم: پسماند و آلودگی‌های محیط‌زیستی

محتوای دروس ذکر شده سه حوزه تربیت و یادگیری زیر را تحت پوشش قرار می‌دهد:

۱ علوم انسانی و مطالعات اجتماعی: تعامل انسان و محیط و مفاهیم مرتبط با آن (روابط و تأثیرات متقابل انسان و محیط، مسائل و چالش‌های محیط‌زیست)

۲ حوزه تعلیم و تربیت زیستی و بدنی: شناسایی نظام‌های زیست محیطی محلی و ناحیه‌ای و معیارهای محیط‌زیست سالم

۳ حوزه تربیت و یادگیری کار و فناوری: ایجاد مهارت‌های تولید علم/ تفکر ریاضی برای مطالعه الگوها و روابط حاکم بر طبیعت (آیات الهی)، توسعه علمی و به‌روز نگهداشتن دانش خویش و به‌کارگیری آن در موقعیت جدید

محتوای کتاب انسان و محیط‌زیست به شایستگی‌های تعقل و تدبیر در نظام خلقت و شگفتی‌های آن، ایمان به ارزشمندی، هدفمندی و قانون خلقت و باور به زیبایی‌های

برای نسل‌های آتی سروکار دارد. این در حالی است که آلودگی‌های زیست‌محیطی، استفاده از منابع زمین، تولید و توزیع غذا، تولید و مصرف انرژی، صیانت از حیات وحش و تنوع گونه‌ای نیز در گستره و حوزه اخلاق زیست‌محیطی جای دارند (عابدی سروستانی، ۱۳۸۷)

در اخلاق زیست‌محیطی خدامحوری به طور ذاتی ارزشمند است، زیرا تمامی مخلوقات زنده و غیرزنده مخلوق خداوندند و به همین دلیل دارای ارزش و شایسته توجهات اخلاقی می‌باشند. پی بردن به صفات و دستورات الهی برای ارتباط با زیست بوم ضرورت دارد، زیرا محیط‌زیست انسان ذات خداوند است و انسان همواره در محیط الهی غوطه‌ور است اما ممکن است خودش از این موضوع آگاه نباشد. برای همین است که بحران‌های زیست‌محیطی به وجود آورده‌اند که انسان از قبول خداوند به‌عنوان خالق محیط‌زیست حقیقی تمرد می‌کند و محیط‌زیست خود را جدا و مستقل از خداوند می‌داند. (عابدی سروستانی و همکاران، ۱۳۸۶)

حوزه اخلاق زیست‌محیطی به ماورای افراد و اجتماع انسان‌ها می‌رود به طوری که، نه تنها انسان‌ها را شامل

می‌شود بلکه، حیوانات و کل زیست کره در زمان حال و آینده را نیز در برمی‌گیرد. اخلاق زیست‌محیطی ضمن بسط وظیفه انسان‌ها به نسل‌های آتی و سایر مخلوقات، در دو سطح تحول آفرین است. یکی، در سطح نظری که در آن، انسان‌محوری قالب موجود در اخلاق نوین را به چالش می‌کشد و دیگری، در سطح عملی که در آن، مادی‌گرایی، لذت‌گرایی و مصرف‌گرایی ناشی از سرمایه‌داری را به شدت مورد انتقاد قرار می‌دهد و به جای آن یک روش «زندگی سبز» را که با طبیعت هماهنگ است پیشنهاد می‌کند.

توجه به اخلاق زیست‌محیطی در آموزش‌های زیست‌محیطی در اهداف و راهبرد بیانیه‌های منتشرشده و مرتبط با همایش محیط‌زیست و توسعه، که در سال (۱۹۹۲) در ریودوژانیرو برگزار شد و به برنامه کار ۲۱ مشهور گردید نیز مورد تأکید قرار گرفته است. (مؤسسه آسیایی اروپایی و دانشگاه مالزی، ۲۰۰۲). «اخلاق زیست‌محیطی اسلامی» نیز که تبیین‌کننده چگونگی رابطه انسان با طبیعت و تعامل با آن در چارچوب مکتب اخلاقی اسلام است، از همین ویژگی برخوردار است. به عبارت دیگر در اسلام، همان‌گونه که تمام رفتارهای انسان در جامعه با هدف تقرب به خداوند تعریف شده است، کنکاش در تبیین اسلامی چگونگی رفتار با طبیعت نیز در همین راستا خواهد بود (سروستانی، ۱۳۸۶).

از این‌رو مراکز آموزشی وظیفه دارند تا ضمن ازدیاد دانش زیست‌محیطی، فراگیران به رعایت اصول اخلاق زیست‌محیطی اسلامی در جامعه نیز کمک کنند و خود را متعهد به آموزش اخلاق زیست‌محیطی اسلامی بدانند و رهبری و هدایت برنامه‌های آموزش اخلاق‌مدار برای حل بحران‌های زیست‌محیطی را برعهده گیرند (پوچمان، ۲۰۰۱).

موضوع درسی انسان و محیط‌زیست و نیز کتاب درسی آن، برای سال یازدهم دوره متوسطه، به‌همین منظور در نظر گرفته شده است. در این درس تلاش می‌شود با بهره‌گیری از اجزای بسته آموزشی مرتبط با کتاب (کتاب راهنمای معلم، نرم‌افزار آموزش معلمان، کتاب کار، فیلم آموزشی دانش آموز، کتاب گویا، فیلم آموزشی والدین) آموزه‌های زیر را در ذهن و رفتار دانش‌آموزان نهادینه کند. **۱** نفی سلطه بدون مسئولیت انسان بر طبیعت؛ زیرا انسان خلیفه خداوند بر زمین است و امانت‌دار او محسوب می‌شود.

۱ همزیستی با محیط زیست؛ زیرا انسان خود را همانند دیگر مخلوقات خداوند بر زمین می‌داند که همگی یک منشاء دارند. در این صورت انسان نه تنها از طبیعت جدا نیست، بلکه در شبکه‌ای متشکل از موجودات زنده و غیرزنده قرار دارد.

۲ جلوگیری از استثمار طبیعت و اتلاف منابع؛ زیرا از انسان خواسته شده است تا به فساد در زمین که از مصادیق آن، تخریب محیط زیست و نابودی زیست بوم است، نپردازد.

۳ مسئولیت‌پذیری نسبت به رفتار با طبیعت؛ زیرا همان طور که انسان برترین مخلوق است، امانت‌دار خداوند بر زمین، یعنی اختیار و آزادی، نیز می‌باشد. اگر تمام هستی مسخر انسان است، همین واقعیت تأیید کننده مسئولیتی است که در برابر رفتارهای خویش با محیط زیست دارا است.

۴ حفاظت و بهبود محیط زیست؛ زیرا انسان نه تنها موظف به حفاظت از مخلوقات خداوند است، بلکه می‌باید آن را بهبود بخشد. از این رو، خود بوم‌شناسی بر بهبود وضعیت محیط زیست به نحوی که تکامل آن تضمین گردد، استوار است.

۵ تقدس محیط زیست به دلیل ارتباط آن با خداوند؛ زیرا با تکامل نفس و درک یگانگی تمامی مخلوقات، محیط زیست نیز که مخلوق خداوند است مورد احترام و تقدس قرار می‌گیرد. این مفهوم، خود می‌تواند یک بازدارنده درونی مهم برای جلوگیری از صدمه رساندن به محیط زیست باشد.

۶ فراموش کردن خویش باعث بحران‌های محیط زیستی است؛ زیرا این بحران‌ها به این دلیل به وجود می‌آیند که انسان با کنار نهادن یاد خداوند، نفس واقعی خود را فراموش می‌کند و اسیر امیال و خواست‌های حیوانی خویش می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Daskolia, Agelidou
2. Ramsey
3. Hungerford
4. Pojman

منابع

۱. چاتی بخش، نازنین (۱۳۸۳) تکنولوژی پاک. ماهنامه علمی محیط زیست، شماره ۱ ص ۹۹-۹۰.
۲. عابدی سروستانی، احمد (۱۳۸۷) ضرورت و ویژگی‌های پژوهش

در اخلاق زیست‌محیطی، مجلات اخلاق در علوم و فناوری، شماره ۳ و ۴ ص ۶۱-۵۶.

۳. سازمان حفاظت از محیط زیست (۱۳۸۳) ضرورت آموزش همگانی زیست‌محیطی، <https://www.doe.ir>.

۴. عابدی سروستانی احمد، شاه ولی منصور، محقق داماد سید مصطفی (۱۳۸۶) ماهیت و دیدگاه‌های اخلاق زیست‌محیطی با تأکید بر دیدگاه اسلامی. فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری، سال ۲، شماره‌های ۱ و ۲، ۵۹-۷۲.

۵. رشیدی، علیرضا، رشیدی، مریم (۱۳۹۰) بررسی نقش رسانه‌ها در حفاظت از محیط زیست و تأثیر آن‌ها در رفتار مردم و مدیران از منظر شکل‌گیری فرهنگ مصرف. ماهنامه مهندسی فرهنگی سال پنجم، ۵۵ و ۵۶: ۴۳-۳۱.

۶. سیف، علی‌اکبر (۱۳۷۹) روانشناسی پرورشی، روانشناسی یادگیری و آموزش، تهران: انتشارات آگاه.

۷. بیات، طاهره، احمدی، پروین، پارسا، عبدالله (۱۳۹۱) جایگاه اخلاق زیست‌محیطی در برنامه درسی ابتدایی ایران، فصل‌نامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۹: ۶۲-۵۱.

۸. بادکوبی، احمد (۱۳۸۰) آموزش محیط زیست برای دستیابی به توسعه پایدار، همایش بین‌المللی محیط زیست، دین و فرهنگ، تهران: سازمان حفاظت از محیط زیست.

۹. سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (۱۳۹۰).

۱۰. شایان، سیاوش (۱۳۸۳) آموزش‌های رسمی زیست‌محیطی در برنامه‌های درسی جغرافیای دوره‌های راهنمایی تحصیلی و متوسطه ایران، فصل‌نامه رشد آموزش جغرافیا، ۶۵، ۹-۳.

۱۱. میردامادی، مهدی، اسمعیلی، سمیه، باقری ورکانه، عباسعلی (۱۳۸۷) بررسی میزان علاقه دانش‌آموزان دوره متوسطه در رابطه با حفاظت محیط زیست فصل‌نامه علمی محیط زیست، ۳۹، ۴۶-۲۱.

۱۲. سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (۱۳۹۶) اهداف کتاب درسی انسان و محیط زیست.

13. Daskolia, Maria, Agelidou, Evagelia (2005). Kindergarten Teachers' Conceptions of Environmental Education Evgenia Flogaitis. Early Childhood Education Journal, Vol. 33, No. 3, December 2005.

14. Ramsey, John., Hungerford, Harold & Volk, Trudi.(1992). Environmental Education in the K-12 Curriculum: Finding a Niche',The Journal of Environmental Education, 23: 35-45

15. Hungerford, Harold, Peyton, R. Ben and Wilke, Richard J.(1980) 'Goals for Curriculum Development in Environmental Education', The Journal of Environmental Education, 11: 3, 42-47

16. Pojman LP (2001). On the ethics and environmental concerns. In: Pojman LP, Editor. Environmental Ethics: Readings in Theory and Application. Thompson and Learning, London. pp: 1-2.

17. Asia-Europe Institute and University Malaya (2002.) The Role of Universities in Supporting Agenda 21: Building Partnerships. Available At:<http://www.muced.um.edu.my/the/20role/of/20universities.pdf>, Accessed: 20 Feb. 2009.